

ՆԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ

ԷԼԻԱՆՈՐԱ ՂՈՒԿԱՍՅԱՆ

ԵՊՏ «Նայագիտությունը Ֆրանսիայում

XIX դարում» թեմայի դեկավար

ՆԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԴԱՐԱՐՈՂԸ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ

(Նայագեյր Անյուան-ժան Սեն-Մարտենի (1791-1832)

մահվան 170-ամյակի կապակցությամբ)

*«Եթե իմաստունների և հռչակավոր մարդկանց
կյանքը պատկանում է ժամանակակից պատմությանը,
ապա հետագա սերունդներն, իրենց հերթին, նրանց
դասերի ու առաքինությունների կարիքն ունեն
իբրև հիացմունքի արժանի օրինակներ...»¹:*

Այս խոսքերով են սկսվում մշանավոր ֆրանսիացի արևելագետ և հայագետ Մարի-Ֆելիսիտե Բրոսսեի հուշերն իր ուսուցիչ, 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակի անվանի գիտնական, Պատվո Լեգեոնի շքանշանակիր, հայագետ Անտուան-ժան Սեն-Մարտենի մասին, որը մեծ ավանդ ունի ֆրանսիական հայագիտության զարգացման գործում:

Ֆրանսիացի մի այլ ականավոր հայագետ՝ Վիկտոր Լամգլուայի խոսքերով, «հայ գրականությունը, Արևելքի ամենաարդյունաշատ և սքանչելի քրիստոնեական գրականություններից մեկը», լուրջ ուսումնասիրության առարկա դարձավ միայն 19-րդ դարի սկզբին, երբ Արևմուտքի աճող հետաքրքրությունը Արևելքի մկատմամբ ձեռք բերեց որոշակիորեն արտահայտված գիտա-ճանաչողական արժեք: Այս լուսավորական շարժման, այդ թվում և հայագիտության կենտրոնը դառնում է Ֆրանսիան:

19-րդ դարի 20-30-ական թվականներին Եվրոպայի բոլոր երկրներից հատկապես Ֆրանսիան է տվել ամենամեծ թվով անվանի գիտնականներ, որոնց երկերը հզոր ազդակ հանդիսացան արևելագիտության զարգացման գործում: Այդ փայլուն համաստեղությանն էր պատկանում նաև Սեն-Մարտենը՝ արտակարգ լայն մտահորիզոնի տեր մի գիտնական, որը 19-րդ դարի 20-ական թվականներին փաստորեն դարձավ արևելագիտության դրոշակակիրներից:

Անտուան-ժան Սեն-Մարտենը ծնվել է 1791 թ., Փարիզում, բարեկեցիկ վաճառականի ընտանիքում: Արևելյան կենդանի լեզուների բարձրագույն դպրոցում ստացած բազմակողմանի և հիմնավոր գիտելիքների հարուստ պաշարը շուտով ուղեմշեջին նրա հետաքրքրությունների ոլորտը և կյանքի հետագա ընթացքը: Նվիրվելով արևելյան լեզուների ուսումնասիրմանը՝ նա երբեք չի հրաժարվում ընտրած ուղուց: Քսաներկուամյա Սեն-

¹ M.-F. Brosset, Notice historique sur Saint-Martin, A.-J. St'ré Le Beau, "Histoire du Bas-Empire", P, 1832, t.13.

Մարտենը տիրապետում էր արդեն մի քանի արևելյան լեզուների: Հայերենը, որի ուսումնասիրությունը շատ ավելի մեծ ջանքեր պահանջեց լեզվի իսկ բարդությունների և դասագրքերի բացակայության պատճառով, շուտով մրա գիտական մախասիրությունների հիմքը դարձավ: Իսկ մյուս արևելյան լեզուներն օգնեցին գիտնականին ավելի լավ ճանաչել Հայաստանը, մրա մշակույթն ու պատմությունը:

Հայտնի է, որ հայագիտությունը մերառում է հայոց լեզուն, գրականությունն ու պատմությունը: Սեն-Մարտենի, ինչպես նաև շատ ուրիշ ֆրանսիացի արևելագետների գործունեությունը շեշտված պատմական ուղղվածություն ուներ: Ոգևորությամբ էին մրանք ձեռնամուխ լինում պատմագրական երկերի ուսումնասիրման և թարգմանության գործին, և բանասիրությունը, սերտորեն կապված պատմության հետ, հուսալի մեցուկ էր մրանց համար: Այսպիսով, Սեն-Մարտենի համար լեզուներ իմանալը միշտ էր, որը մա ի սպաս դրեց պատմությանն ու պատմական աշխարհագրությանը:

Սեն-Մարտենի առաջին աշխատությունը՝ «Պատմական և աշխարհագրական հիշատակներ Հայաստանի մասին», լույս տեսավ երկու հատորով և մեծ ճանաչում բերեց հեղինակին²: Գիրքը երկարատև և աշխատատար հետազոտությունների արդյունք էր, որի հեղինակը դիմել էր ոչ միայն հայկական, այլև արաբական, պարսկական, բյուզանդական, ասորական պատմագիրների երկերին՝ համեմատելով դրանք միմյանց և գիտության տղվյալների հետ:

Առաջաքանում հեղինակը անդրադառնում է Հայաստանի ժամանակի վիճակին և հայերի արտագաղթին: Իսկ հայերենին մվիրված ակնարկում մերկայացված է լեզվի տարածման ոլորտը Ասիայի և Եվրոպայի երկրներում, ուր ապրում էին գաղթած հայերը:

Հատուկ մշված է հայերի և հայոց լեզվի դերը այդ երկրներում: Համապատասխան փաստարկներ բերելով՝ Սեն-Մարտենը ապացուցում է հայերեն սովորելու անհրաժեշտությունը ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ հարակից երկրների պատմությունում ու գրականությունը ուսումնասիրելու համար:

Նա կարևորում է հատկապես հայ պատմիչների երկերը, որոնք «հետաքրքրությամբ են կարդացվում անգամ հոռմեացիների և հույների ստեղծած մեծ գործերից հետո»³:

Նա փորձում է նաև բացատրել Եվրոպայի բավականին երկարատև անտարբերության պատճառները յուրօրինակ լեզու և հին քաղաքակրթություն ունեցող Արևելքի այս քրիստոնյա երկրի համդեպ: Բացի վերը մշված տեղեկությունների անբավարարությունից, իր կարծիքով, այս հարցում վճռորոշ դեր է խաղացել պետականության անկումը: Իրոք, դժվար էր առաջին հայացքից պատկերացնել, որ մի ժողովուրդ, որի մեծ մասը գտնվում էր մահմեդական լծի տակ, իսկ մյուս մասը ցրված էր աշխարհով մեկ, այնուամենայնիվ, դարերից եկած հարուստ մշակույթ և հղկված լեզու ունի: Դժվար էր ենթադրել, որ հայերի գիտության տեմնը, ազգային ժառանգությունն ուսումնասիրելու ջերմ ձգտումը մղել էին մրանց Եվրոպայի և Ասիայի տարբեր քաղաքներում բազմաթիվ տպարաններ բացել: Ուստի՝ դժվար էր ենթադրել, որ այդ ժողովուրդն ու մրա երկիրն ավելի լուրջ և խորը ուսումնասիրության են արժանի: Բայց ո՛չ տեղեկությունների պակասը, ո՛չ էլ հեռավոր երկրի ու

² Saint-Martin A.-J., Memoires historiques et geographiques sur l'Armenie, t.I-II, Paris, 1818-1819.

³ Saint-Martin A.-J., Memoires historiques et geographiques sur l'Armenie, Paris, 1818, t.I, Preface.

ծողովրդի հանդեպ սառն անտարբերությունը չկարողացան հետ պահել Սեմ-Մարտենին ընտրած ուղուց:

Ձգտելով վերջ տալ ստեղծված այս անարդար վիճակին՝ Սեմ-Մարտենը Հայաստանն իր մեծածավալ արևելյան հետազոտությունների երկնետն է դարձնում:

«Պատմական և աշխարհագրական հիշատակարանների» հեղինակը դժվարին և բարդ աշխատանք կատարեց՝ բազում սկզբնաղբյուրներ ուսումնասիրելով ու վերլուծելով, համեմատելով ու ստուգելով:

Այս գործի առաջին հատորում Սեմ-Մարտենը տալիս է Մեծ ու Փոքր Հայքերի պատմական մոր տվյալների վրա հիմնված գնարագրությունը, որը Բրուսեն արդարացիորեն հսկայական էրուդիցիայի արդյունք է համարում:

Համեմատելով Արևելքի տարբեր երկրների աշխարհագետների հաղորդած տվյալները Հայաստանի մասին՝ Սեմ-Մարտենը առաջին հերթին կարևորում է հայ հեղինակների տեղեկությունները:

Հայտնի է, թե որքան կարևոր է գիտնականի համար քննական մոտեցման ունակություն ունենալը, մկատել անհամապատասխանությունները և ուշադրություն դարձնել հետազոտվող երևույթների՝ ուրիշների տեսադաշտից դուրս մնացած կողմերին:

Գրքի երկրորդ հատորում մա գրում է Սյունյաց միտրոպոլիտ Ստեփաննոս Օրբելյանի կյանքի ու գործունեության և Մամիկոնյան ու Օրբելյան տոհմերի մասին: Այս հատորում գետեղված են մա Ստեփաննոս Օրբելյանի «Պատմությունը» և Մովսես Խորենացուն ու Վարդան Վարդապետին վերագրվող «Աշխարհացույցների» բնագրերը բազմաթիվ մեկնաբանություններով և ծանոթագրություններով: Այս բնագրերը հրատարակված են եղել Սեմ-Մարտենից առաջ⁴, բայց այստեղ առաջին անգամ հայկական աղբյուրները ուղեկցվում էին եվրոպական լեզվով զուգահեռ թարգմանությամբ: Բանի որ գիտնականի տրամադրության տակ եղած ձեռագրերը հեռու էին բավարար լինելուց, և «Աշխարհացույց» բնագիրը լի էր հետագա դարերի բացթողումներով, շեղումներով, սխալներով և հավելումներով, ուստի Սեմ-Մարտենը բազմաթիվ դժվարությունների հանդիպեց երկի ժամանակը և հեղինակային պատկանելությունը պարզելու հարցում: Արդյունքում՝ մա «Աշխարհացույցը» վերագրեց 10-րդ դարի հեղինակի, սակայն հետագայում բնագրի զամագամ խրմբագրությունների համեմատությունները ցույց տվեցին, որ այս գործը պետք է գրված լինի 6-7-րդ դարերում:

Երիտասարդ գիտնականի գիրքը շատ մեծ արձագանք առաջացրեց գիտական աշխարհում: Հեղինակի մեկնաբանությունները և եզրակացությունները զարմացրեցին իրենց մորությամբ և համոզվածությամբ, մտքի ինքնուրույնությամբ և Ասիայի պատմությանն ու աշխարհագրությանը վերաբերող վիճելի բավական շատ հարցեր լուծեցին: Իհարկե, պայմանավորված արևելագիտության հետագա զարգացմամբ և մոր հիշատակարանների հայտնաբերմամբ՝ Սեմ-Մարտենի համար այնժամ անհասկանալի որոշ հարցեր և համագամայքներ պարզաբանվեցին, մրա եզրակացությունների մի մասը հմացավ, մյուսները շարունակում էին ուժի մեջ մնալ:

⁴ Ստ. Օրբելյանի պատմությունը՝ Մադրասում, 1775 թ., Խորենացու «Աշխարհացույցը»՝ Մարսելում, 1683 թ., Վարդանի «Աշխարհացույցը»՝ Կոստանդնուպոլսում, 1728 թ.:

րի գուգահեռները և ընդհանրությունները մոր էին սկսում գիտական քննության մյուս դառնալ՝ կապված հնագույն ցեղերի, ժողովուրդների գաղթների և մվաճումների պատմության հետ: Հեղինակի կարծիքով, այս ամենը կարող էր զգալի չափով բացատրվել Արշակունիների ծագումով, որ Արևելք էին եկել Եվրոպայից ու հզոր մի ժողովրդի, դակերի, մաս էին կազմում: Ի դեպ, մշեմը, որ Արշակունիների պատմությունը, ի սկզբանե Սեմ-Մարտեմի ամենամախընտրելի թեման էր:

Սեմ-Մարտեմի կենդանության օրոք չհրատարակված գործերի մեջ հայտնաբերվել էին Արշակունիների պատմության առանձին հատվածներ՝ չավարտված մի աշխատություն, ուր շարադրված էր Արևելքի հին պատմության ամենահետաքրքիր դրվագներից մեկը: Ամակնկալ մահը թույլ չտվեց գիտնականին աչքի անցկացնել, ի մի բերել աշխատության մասերը և վերջնականապես հրատարակության պատրաստել: «Հատվածներ Արշակունյաց պատմությունից» աշխատությունը լույս տեսավ 1850 թ.⁶: Ընդ որում, այդ հետմահու հրատարակության վերնագիրն անգամ վկայում է գործի անավարտ լինելու մասին: Իսկապես, այնտեղ կան բացթողումներ, իրար հակասող հատվածներ, մկատվում է որոշ անհետևողականություն և խիստ կապակցվածության բացակայություն: Դա յուրաքանչյուր լուրջ հեղինակի հայացքներում կատարվող ամխուսափելի փոփոխությունների արդյունք է, քանի որ՝ հիմնարար գործ ձեռնարկելով, աշխատանքի ընթացքում մա մոր տեսանկյունից է քննում փաստերը, դրանց կապը, դեպքերի պատճառականությունն ու հաջորդականությունը:

Սեմ-Մարտեմի բացառիկ երուդիցիայի ապացույցն են և Միշոյի «Ընդհանուր հնագիտական բառարանի» համար գրած բազմաթիվ հոդվածները, հին հայկական, պարթևական, եգիպտական, ասորական թագավորների, հայոց կաթողիկոսների, հնադարյան փիլիսոփաների ու պատմաբանների մասին: Նրանցից Արշակ II-ին և այս շրջանի Հայաստանին է մվիրված «Խոռվությունների պատմություն» Հայաստանը IV դարում, Արշակ II-ի օրոք» աշխատությունը⁷:

Այս աշխատանքը գրելիս մաև օգտվել է հոռմեացի պատմաբան Մարցելինոսի, Մովսես Խորենացու, Փավստոս Բուզանդի, բյուզանդացի պատմաբան Պրոկոպիոս Կեսարացու տեղեկություններից: Ամվերջ պատերազմների ու դավաճանությունների, իշխանների ապստամբությունների, Արշակի ամիրավության և պարսից թագավոր Օսպուրի մեմզ ու դաժան քաղաքականության հետևանքով առաջացած խոռվության և ավերածության համատեքստում գիտնականը հատուկ ընդգծում է կաթողիկոս Ներսես Մեծի վեհամճությունը, երկրի շահերին մպատակամղված գործունեությունը, Հայրապետի մշտական ու գործուն ձգտումը՝ հեռացնել Հայաստանից պատերազմների վտանգը, դժբախտություններն ու աղետները:

⁶ Saint-Martin A.-J., Fragments d'une histoire des Arsacides, Paris, 1850.

⁷ Saint-Martin A.-J., Histoire des révolutions de l'Arménie sous le règne d'Arsace II, pendant le 4ieme siècle, Paris, Journal Asiatique, 1829, t.4, 1830, t.5-6.

ու բարեկամ Բրոսսեն՝ ավարտելով 1836 թ. ուսուցչի լրացիոն ասպիտական հուշարձանը 21-րդ հատորով:

Այսպիսով, Լը Բոյի «Ներքին կայսրության պատմություն» մոտ հրատարակությունը Սեն-Մարտենի շնորհիվ մի մոտ երկ դարձավ՝ իր մեծ նպաստը բերելով արևելագիտության զարգացմանը:

20-ական թվականների վերջում Ֆրանսիայում հետզհետե ուժեղանում է Բուրբոնների միապետական վարչակարգին ընդդիմադիր լիբերալ-դեմոկրատական շարժումը, որը 1830 թ. Հուլիսյան հեղափոխությանն է հանգեցնում: Սեն-Մարտենը, որը պահպանողական կուսակցության համոզված կողմնակից էր, համոզե է գալիս մասնավորապես ակտիվորեն զբաղվելով քաղաքականությամբ և լրագրությամբ: Նրա գիտական աշխատանքի ընթացքը դանդաղում է, իսկ կյանքը զգալիորեն բարդանում է քաղաքական այս գործունեության պատճառով: Գիտնականը զրկվում է համարյա բոլոր պաշտոններից (բացի ակադեմիական աթոռից և «Ժուռնալ ազիստիկ»-ի խմբագրությունից), նյութական մեծ դժվարություններ է կրում: Այդ ծանր շրջանում նրան հայտնի է դառնում Սանկտ-Պետերբուրգում և Մոսկվայում հարուստ հայկական գրադարաններ ստեղծելու մտադրությունների մասին: Ծրագրվում էր նաև մոտակա մի հայկական մահմադներում տեղագրական հետազոտություններ անցկացնել: Սեն-Մարտենը ուղեորով դիմում է աշխարհագրական գիտնական Ալեքսանդր Ֆոն Հումբոլդտին, որը վայելում էր ուսաց թագավորի բարեհաճությունը:

Ուղեորն ահա իր ուժերն ու գիտելիքներն է առաջարկում այդ ազնիվ նպատակի համար՝ ներկայացնելով Հայաստանը պատմագրական տեսանկյունից ուսումնասիրելու ընդարձակ մի ծրագիր, որը ներառում էր բազմաթիվ և բազմազան հին հայկական հուշարձանների, արձանագրությունների, աշխարհասփյուռ արխիվային վավերագրերի ու ձեռագրերի որոնումը, հավաքումն ու հետազոտումը:

Բիբլիական հին երկրի միանալը ուսական պետությանը հույս հարուցեց գիտական աշխարհում, որ այն մասնաշեղծ կդառնա գիտական հետազոտությունների համար: Բնականաբար, այդ հույսը տաժում էր և Սեն-Մարտենը՝ խոստովանելով իր վաղեմի երազանքը՝ երկարատև գիտական ճամփորդություն կատարել Հայաստան, այն երկիրը, որի շրջանները «մարդկային ցեղի օրրան էին, ինչի մասին վկայում են նաև կրոնի ու պատմության հուշարձանները»¹⁰:

Սեն-Մարտենի համոզմամբ, այդ հեռանկարային նախագծի իրագործումը Ռուսաստանին փառք բերող կարևոր հետազոտությունների և մեծ հայտնագործությունների աղբյուր էր դառնում: Ըստ գիտնականի, հենց Հայաստանի ու հայ ժողովրդի վրա պետք է հենվի այն ազդեցությունը, որը Ռուսաստանը կոչված էր գործելու Ասիայի հետագա ճակատագրի վրա: Նա չէր կասկածում, որ այդ հետազոտությունների արդյունքն է հանդիսանալու արձանագրությունների արժեքավոր մի ժողովածուի և Հայաստանին մվիրված մի հիմնա-

¹⁰ Сен-Мартен А.-Ж., Памятная записка Ал. фон Гумбольдту. Стлѣт. Г. Эзов, Споменица Петра Великого с армянским пародом, СПб, 1898, с. 474-479. Առաջին անգամ հրապարակվել է 1893 թ. (հայերեն թարգմանությամբ) Թիֆլիսի «Արձագանք» հանդեսում, էջ 140:

րար աշխատության հրատարակումը: Դրական պատասխան ստանալու դեպքում, Սեմ-Մարտենը մտադիր էր 1832 թ. գարնանը Սանկտ Պետերբուրգ մեկնել:

Պատասխանատու այդ առաքելությունն իրեն հանձնարարելու համար համոզիչ փաստարկ էր ծառայում Հայաստանի իսկական «հայտնագործությանն» ուղղված գիտնականի ամբողջ գործունեությունը՝ անձնվեր և բեղմնավոր:

Սակայն շուտով նա իմացավ, որ ցարական կառավարությունը վաղաժամ է համարում լայնածավալ գիտական հետազոտությունների և ճանապարհորդության գաղափարը՝ նկատի առնելով հայկական մահաճգների ծանր վիճակը պատերազմից հետո:

Գիտնականի ուղերձը գրվել էր իր անակնկալ մահից 7 ամիս առաջ:

Սեմ-Մարտենը մահացավ խոլերայից 1832 թվականին, 41 տարեկան հասակում: Այդ վաղաժամ մահը ծանր հարված էր նրա բարեկամների, պաշտոնակիցների ու աշակերտների, ամբողջ գիտական հասարակայնության համար:

Արձանագրությունների Ակադեմիայի Սեմ-Մարտենի 45-ամյակին նվիրված 1836 թ. հրապարակային միստոմ ժամանակի արևելագետները հատուկ նշեցին, որ իր համակողմանի գիտելիքներով և անձանձիր հետազոտական գործունեությամբ նա վաստակել է գալիք սերունդների խոր երախտագիտությունն ու հարգանքը:

Սեմ-Մարտենի գիտական ժառանգության մասն են կազմում նաև հայերենից կատարված թարգմանությունները:

Դավրիժեցու մասին իր աշխատության մեջ Բրոսսեն գրում էր, որ հայ պատմիչների ֆրանսերեն թարգմանությամբ մատենաշար հրատարակելու գաղափարը Սեմ-Մարտենի մտահղացումն էր: Այդ մասին վկայում են 10 հայ մատենագիրների՝ Փարպեցու, Խորենացու, Եղիշեի և ուրիշների գործերի թողած անտիպ թարգմանությունները:

Մեծ է Սեմ-Մարտենի և նրան հաջորդող փայլուն հայագետների համաստեղության վաստակը Հայաստանի հին մշակույթը հետազոտելու և հայ ժողովրդի անցած պատմական ուղին աշխարհին ներկայացնելու գործում: Դա մեզ պարտավորեցնում է խորին հարգանքով և ուշադրությամբ ուսումնասիրել գիտության այդ նվիրյալների ժառանգությունը, որը Ֆրանսիայի արևելագիտության փառքն է կազմում: